

Cultuurhistorische Verkenning

Spaghettiflat

Clusiusstraat- Poelenburg

Zaandam

Erfgoed Zaanstad

Februari 2020

Opdracht: team Erfgoed

Tekst: drs. Maartje van Hellemond (architectuurhistorica)

Redactie: drs. Cynthia van den Berg (architectuurhistorica)

Inhoud

1	Inleiding	3
1.1	Aanleiding	3
1.2	Begrenzing	4
2	Ontwikkelingsgeschiedenis	5
3	Cultuurhistorische waarden	10
4	Advies bij herontwikkeling	11
5	Beleidskader	12
6	Bronnen	12

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In 2013 is de 'nieuwe Koers Poelenburg' ingezet. Een samenwerking tussen de gemeente Zaanstad en de coöperaties Parteon, ZVH en Rochdale. Volgens de 'Leidraad Ruimtelijke Kwaliteit Poelenburg', een convenant tussen alle partijen, gaat de nieuwe koers uit van renovatie van de bestaande voorraad.¹

De leidraad dient als bron van inspiratie en motivatie en is een middel voor kwaliteitsborging. Tevens wordt er vermeld dat de leidraad spreekt over aandachtsgebieden en niet over objecten.

Over 1 van die objecten is echter wel discussie ontstaan; in 2017 blijkt dat woningcorporatie Parteon overweegt om de Spaghettiflat te slopen.

De waardering voor naoorlogse wijken is, tegelijkertijd met het opstellen van de plannen, gegroeid. Niet langer worden deze naoorlogse wijken enkel gekwalificeerd als eentonig, eenvoudig of te grootschalig. Het besef dat de ontwerpen die ten grondslag liggen aan dergelijke wijken en objecten wel degelijk een stedenbouwkundige – en architectuurhistorische waarde bevatten, maakt dat er ook met het gehele gebouwde bestand uit de wederopbouwperiode zorgvuldig moet worden omgegaan. Deze tendens is een reactie op de landelijke focus op naoorlogse bebouwing van zowel Rijk als Provincie

In de Erfgoedstrategie van de gemeente Zaanstad is aangegeven dat het behouden en mogelijk versterken van de kwaliteit en haar identiteit bij (gebieds)ontwikkeling is uitgangspunt is. Erfgoed wordt als basis genomen bij transformaties en verdichtingsopgaven van ontwikkelgebieden en cultuurhistorische waarden worden in stedenbouwkundige kaders voor ontwikkeling opgenomen.

Om de cultuurhistorische waarden te bepalen is nu deze cultuurhistorische verkenning opgesteld.

Als het in verband met de nieuwbouwplannen nodig is om het bestemmingplan te wijzigen dan is het verplicht om cultuurhistorie mee te wegen in het kader van goede ruimtelijke ordening. Ook daarom is het nuttig om op dit moment de cultuurhistorische waarden van de locatie in kaart te brengen.

¹ Leidraad Ruimtelijke Kwaliteit Poelenburg, 2013

1.2 Begrenzing

Kaart de spaghetti flat binnen het rode vierkant (BAGVIEWER) en binnen de rode cirkel op satellietfoto van google maps. Binnen oranje vak het stempel.

De flat staat in het vijfde stempel (L5 vanaf het zuiden) en wordt begrensd door de Clusiusstraat (N) en Poelenburg (O). Zoals op de kaart te zien (oranje vak) is de wijk opgebouwd uit stempels; een cluster gebouwen, die in een vast stramen geplaatst zijn en die binnen het stempel vaak diversiteit in bouwhoogte hebben. Poelenburg heeft 9 van deze stempels, in een afwisselende ritmiek van 'L' en 'L en E' stempels, zoals op dit overzicht uit de Leidraad ruimtelijke Kwaliteit Poelenburg te zien is.

Stempels (9) in Poelenburg in een afwisselende ritmiek van 'L' en 'L en E' stempels (Leidraad ruimtelijke Kwaliteit Poelenburg)

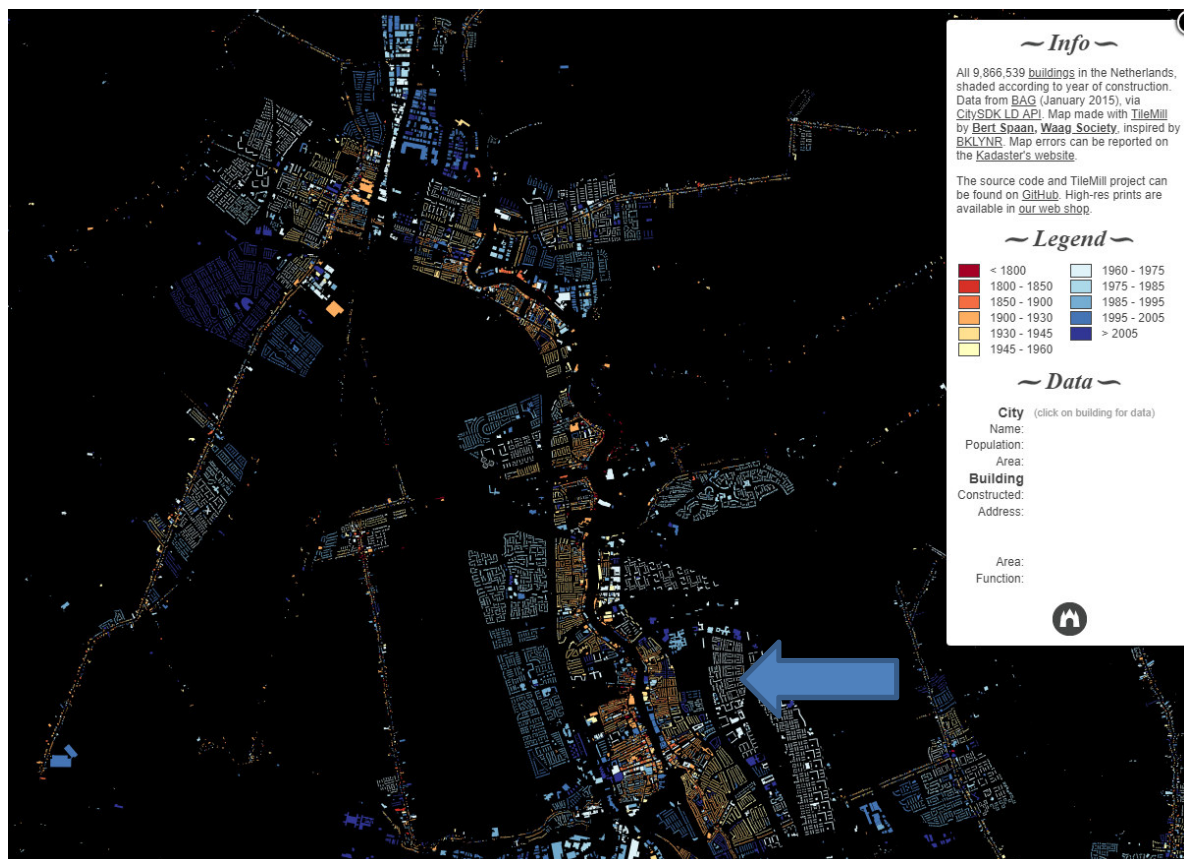
2 Ontwikkelingsgeschiedenis

Wederopbouw Zaanstad

Direct na de Tweede Wereldoorlog was de bouwproductie in Nederland bijzonder hoog. Niet alleen de oorlogsschade moest worden hersteld, maar ook de (woning)bouw had sinds 1 juni 1942 volledig stilgelegen. Zeker in de eerste jaren na de oorlog was er een gebrek aan goede en voldoende bouwmaterialen en aan geschoolde arbeiders om al die werken uit te voeren. Toch zijn er in die periode van schaarste architectonische en bouwkundige hoogstandjes tot stand gekomen. Veel van de naoorlogse wijken zijn nu onderdeel van een 'transformatieopgave' en dat is in veel gevallen een mooi woord voor sloop.²

Aanvankelijk was het stedenbouwkundige plan een voorzetting van de planologie van voor de Tweede Wereldoorlog. Lange straten met gelijkvormige woningen. Het principe was ongewijzigd; veel gelijkvormige woningen in één straat verhoogde de productie en hield de woningen betaalbaar. Ruim de helft van de 6 miljoen woningen die in de eerste eeuw van de Woningwet van 1901 in Nederland werden gebouwd waren rijtjeshuizen.³

Geleidelijk veranderde de stedenbouwkundige planologie. Er kwamen meer wijken met een percentage etagebouw van de drie of vier lagen en een torenflat. Door de hoogbouw kwam er meer ruimte voor openbaar groen beschikbaar. Elke wijk zou zelfvoorzienend moeten zijn waarvoor er scholen, winkels, buurtcentra, kerken e.d. in wijk werden opgenomen. De combinatie van rijtjeshuizen, etagebouw en torenflat werd diverse malen herhaald. Mooie voorbeelden van dat 'stempelen' zijn bijvoorbeeld te vinden in de wijken het Kogerveld, Poelenburg, het Hoornseveld en het Peldersveld. In al deze eenvormige wijken werden de sloten gedempt en het stratenpatroon een aantal malen herhaald.⁴

Op deze kaart is het bestand van bebouwing uit de periode 1945-1975 (lichtgeel en lichtblauw); Poelenburg is vrij laat gebouwd en is daarom lichtblauw gekleurd.

² Artikel Wederopbouw Zaanse Erfgoed Cees Kingma

³ idem

⁴ idem

Poelenburg

In de regio Zaandam was na de oorlog veel vraag naar nieuwe arbeiders. Zowel uit eigen land als van verder weg. De Zaanse werkgevers richtten het Bouwbureau Zaanse Industrie op om voor al die nieuwe mensen woningen te bouwen. Zo ontstond de wijk Poelenburg.

De wijk is ontworpen door de stadsarchitect G.M.G. Bakker (Amsterdam, 26 augustus 1914 - Zaandam, 10 december 1984). Gerrit Bakker kwam in 1950 in dienst als technisch ambtenaar bij de gemeente Zaandam. Kort daarna werd hij benoemd als gemeente-architect van Zaandam en in 1957 als stedenbouwkundige. Als zodanig is hij ook zeer kort, tot zijn pensionering, oktober 1974, in functie geweest bij Zaanstad. Door zijn inbreng bij de vormgeving van oostelijk Zaandam en als ontwerper van verschillende gebouwen heeft Bakker een bijdrage geleverd aan de meer stedelijke ontwikkeling. Door hem ontworpen gebouwen zijn onder meer:

- De Albert Schweitzerschool, Wibautstraat Zaandam
- Mavo Groen van Prinsterer/De Bark, Provincialeweg 302, 1506 Zaandam
- De Speeldoos, Vincent van Goghweg 42, 1506 JD Zaandam
- De Wilhelminaschool, Kepplerstraat, Zaandam
- De Juliana van Stolbergschool, Nicolaes Maesstraat 2, Zaandam
- Zaanlands Lyceum, Vincent van Goghweg 42, Zaandam⁵

De opbouw van de wijk met ontspanning in de randen (buurthuizen, voormalige schooltuinen), een deel om te wonen, een deel om te recreëren (park) en een deel met voorzieningen (Vennenbuurt) en natuurlijk de gestempelde bouw, maakt Poelenburg een typisch voorbeeld van een naoorlogse uitbreidingswijk. De wijk heeft een duidelijk meer traditioneel oostelijk gedeelte met laagbouw met zadeldaken, bakstenen gevels en spaarzame verfraaiingen in de woningen. Aan deze wat rafelige rand staan ook, de toen in opkomst zijnde, bungalows, terwijl aan de westzijde een strak grid ligt met hoog- en middenbouw, met platte daken, minder gebruik van baksteen en niet of nauwelijks verfraaiingen. Waar in overige Nederlandse naoorlogse wijken vaak sprake was van zogenaamde “shake-hands architectuur” (de combinatie van de traditionele architectuurschool en die van de moderne) is dat hier niet in de architectuur gebeurd, maar in het stedenbouwkundig plan.

Het stedenbouwkundige plan van Poelenburg is één van die plannen die niet veel rekening houdt met de oude landschappelijke elementen en structuren. Het huidige ‘weerpas’, of het vroegere ‘kerkepad’, vormde vóór de bouw van Poelenburg een rechtstreekse verbinding tussen Zaandam en het dorp Oostzaan. Bij het opspuiten van de bouwgrond voor de aanleg van Poelenburg werd het pad onderbroken. De bebouwing binnen de wijk is neergezet via een duidelijk stempelpatroon. De bebouwingstroken zijn verdeeld in vierkanten, die parallel en ten opzichte van elkaar verschoven, worden herhaald. Aan de westzijde van de wijk is laagbouw gesitueerd, grondgebonden woningen met voor en achtertuin, omringd met groen. Naar het oosten toe wordt de bebouwing hoger en zijn er woontorens en portieketage en galerijflats gesitueerd.⁶

1925 (topotijdreis)

1950 (topotijdreis)

Weerpas bij gele pijl; typische slagenlandschap met rechte verkaveling met haakse en evenwijdige sloten

⁵ www.zaanwiki.nl

⁶ www.zaansewijken.nl/poelenburg

1965 (topotijdreis)

1969 (topotijdreis)

In 1969 is het eerste deel van de wijk (de 9 stempels) op de kaart verschenen en kapt een gedeelte van het Weerpad af.

De laan Poelenburg vormt de oostelijke begrenzing van de wijk. Deze brede doorgaande straat verbindt de zuiderstraat en de Twiskeweg. Vanaf de laan Poelenburg is de wijkontsluiting middels een reeks oost-west georiënteerde straten geregeld. In de schegvormige ruimte tussen het water en de laan bevindt zich een reeks voorzieningen in vrijstaande lage bebouwing. Ter hoogte van de spaghettiflat is de groene scheg zonder bebouwing.

Rechts de open groen scheg langs Poelenburg en tegenover de flat

Spaghettiflat

In 1956 kwamen de eerste Italianen op de ADM (Amsterdamsche Droogdok-Maatschappij) binnen. Dit waren vaak jonge ongetrouwde mannen, die in hun eigen land weinig toekomst hadden. Ze konden hooguit werk vinden als landarbeider. In Nederland kregen ze laagbetaald werk, dat Nederlanders niet wilden doen, maar wat voor de Italiaanse mannen toch een stap vooruit betekende. Ze werden ondergebracht in pensions en bij hospita's, meestal in Amsterdam. Veel Italianen kwamen naar Nederland met het idee snel geld te verdienen om later terug te keren naar hun vaderland. Maar de meesten bleven. Omdat er nog steeds arbeiders nodig waren kwamen er later ook mannen die een jong gezin hadden bij de ADM werken. Deze hadden andere huisvesting nodig dan pensions.

De nieuw te bouwen wijk Poelenburg bleek de oplossing. Deze wijk lag niet ver van de werf in Amsterdam Noord. De wijk is voor een groot deel gebouwd door bedrijven, als extra lokkertje om personeel te trekken. Er was niet alleen schaarste op de arbeidsmarkt, er was ook een groot tekort aan woningen. Voor demedewerkers

had de ADM een flat aangekocht en hier werden de meeste Italiaanse arbeiders met hun gezin ondergebracht. De ADM beheerde de woningen op de hoek van de Clusiusstraat en de Poelenburg in Zaandam. Ze woonden naast en onder elkaar en er was een grote onderlinge solidariteit. Ze pasten zich geleidelijk aan aan de Nederlandse samenleving, onder andere door de taal te leren, maar namen ook hun cultuur en gewoonten mee naar Zaandam, bijvoorbeeld door Italiaans eten te koken. Zo werden in de trappenhuisen de geuren van pasta, basilicum en espresso met elkaar vermengd. Met op de achtergrond de klanken van de Italiaanse muziek. De flat kreeg de bijnaam 'de Spaghettiflat'.⁷

De subcultuur bleef bestaan tot ongeveer eind jaren zeventig. De ADM was inmiddels al geen directe huiseigenaar meer. En toen kwam er ook nog een nieuwe, massalere immigratiegolf overheen. Vanaf dat moment werd Poelenburg een achterstandswijk.

1962 Poelenburg in aanbouw (beeldbank Zaans archief 22.2097)

1980 (beeldbank Zaans archief); spelen in een van de binnentuinen

Luchtfoto 1965 (beeldbank Zaans archief)

1995 (beeldbank Zaans archief) Clusiusstraat en luchtfoto uit 1993 waarop werking hoog-laagbouw en perspectief mooi te zien is

⁷ Tasca, D., De Spaghettiflat. Little Italy in de polder, 2007

Huidige situatie

Beeld aan Poelenburg

Beeld Clusiusstraat en zicht op flat vanaf E. Heimannstraat

Beeld op de woontoren en de harde en hoge erfafscheidingen in de binnentuin

3 Cultuurhistorische waarden

Archeologische waarden

Wanneer er sprake is van sloop-nieuwbouw moet onderzocht worden of en zo ja welke archeologische waarden in het geding zijn.

Historisch geografische/ landschappelijke waarden

In Nederland komen twee vormen van naoorlogse wijkvorming voor; rekening houden met oude landschappelijke patronen en elementen en totaal opnieuw beginnen op een “leeg vel papier. Bij de wijk Poelenburg is gekozen om de bestaande patronen van het oude landschap te negeren en een nieuw grid te ontwerpen door middel van de stempels. ”. Het slagenlandschap met de kenmerkende slotenstructuur is in deze wijk afwezig. Wel zijn aan de randen (oost en west) de oude waterstructuren, zoals watering, nog aanwezig en van landschappelijke waarde. De groene randen hebben beplanting in de vorm van boomgroepen gekregen (westzijde). Aan de oostzijde is een parkachtige structuur ontstaan met streekeigen beplanting (knotwilgen). Overigens is alle toen nieuw aangebrachte beplanting inmiddels ook al volwassen en van grote waarde voor de wijk.

Stedenbouwkundige waarden

- Er is sprake van hoge stedenbouwkundige waarden. De flat maakt onderdeel uit van het vijfde stempel. Niet alleen de vorm van de flat (haak) definieert deze hoek (samen met de woontoren die de vierkante vorm completeert) ook de groene middenruimte (gras met een aantal bomen) is van groot stedenbouwkundig belang.
- Van stedenbouwkundige waarde is ook de plek die de flat inneemt als onderdeel van de gehele straatwand aan Poelenburg (de straat). Dit beeld; geen uitgesproken architectuur, maar wel sterke ritmiek door verticale geldingen (drie laags, plat dak) is waardevol.
- Van stedenbouwkundige waarde is tevens de plek van de flat tegenover open groene ruimte aan de westzijde; vrij zicht van en naar de flat.
- Van grote waarde zijn ook de zichtlijnen langs de flat de wijk in en uit; de zichtlijnen verspringen steeds omdat de stempels verschoven ten opzichte van elkaar liggen. Dit geeft een soort coulissewerking die erg belangrijk is voor de spannende beleving van de wijk, waar de invulling architectonisch zeer eenvoudig (lees niet spannend is).

Cultuurhistorische waarden

- Tevens is het verhaal van de oorspronkelijke bewoners, de Italianen, waaraan dat de flat de bijnaam spaghetti-flat te danken heeft, een cultuurhistorisch waardevol gegeven. Na de bouw werd de flat voornamelijk bewoond door Italiaanse mannen die bij de Amsterdamsche Droogdok-Maatschappij (ADM) werkten. Dit verhaal behoort ij het immaterieel erfgoed en is niet direct af te lezen aan de plek. Het kan wel als inspiratiebron gebruikt worden bij nieuwe ontwikkelingen op die lek.
- De bebouwing in de wijk Poelenburg verteld niet alleen het verhaal van de vormtaal van de late jaren van de wederopbouw, maar ook al van het nieuwe denken over architectuur en stedenbouw van de jaren'70. De gehele wijk is een combinatie van zowel de traditionele opvattingen (traditionele bouw met baksteen, kappen en verfraaiingen aan de oostzijde van de wijk) als van moderne denkbeelden (hoog- en middenbouw, geen bakstenen gevels meer en platte daken, strak grid aan de westzijde van de wijk), waar de flat als modern geldt. Ook dit kan als inspiratiebron van ontwikkelingen op de plek gebruikt worden.

Architectuurhistorische waarden

- De flat heeft weinig architectuurhistorische waarden; de stijl is zeer eenvoudig, heeft nauwelijks kenmerkende vormen of materialen.

Gaafheid en zeldzaamheid

- De flat is gaaf in hoofdvorm; niet meer in materialen (met name gebruik kunststof kozijnen).
- De architectuurstijl is niet zeldzaam.

4 Advies bij herontwikkeling

De cultuurhistorische waarden, zoals omschreven in deze Cultuurhistorische Verkenning, onderschrijven de stedenbouwkundige waarden van de flat als schakel in het 5^e stempel en de cultuurhistorische waarde als spaghettiflat; het verhaal van Italiaanse immigranten na de oorlog in deze regio. De architectuurhistorische waarde van de flat is niet zo hoog. Ook de gaafheid en zeldzaamheid zijn niet weergaloos, maar de flat kan niet los gezien worden van het omringende stedelijk weefsel (het grid van 9 stempels).

Welke waarden behouden

De Spaghettiflat heeft zeker cultuurhistorische waarde, maar behoud in situatie voor de flat is geen vereiste om een deel van de cultuurhistorische waarden van deze plek te behouden. Bij nieuwe plannen op deze plek zijn een aantal zaken van belang:

- Behoud van het doorzicht, de gelaagdheid en de beslotenheid van de onbebouwde ruimte en het volwassen groen om de flat.
- Behoud van het wisselende perspectief van de gebruiker; de flat is het decor binnen de coulissen.
- Behoud van de ritmiek van de straatwand langs Poelenburg ; sterke ritmiek door verticale geldingen (drie laags, plat dak).
- Behoud van de openheid van de groene scheg langs Poelenburg ter hoogte van de flat
- In principe behoud van de hoogte van het bouwvolume van de flat in verband met doorzichten, perspectief en de ritmiek. Afwijking van de bouwhoogte kan, maar dan op goed gekozen plekken.

Waar transformatieruimte

Uit deze waarden kunnen uitgangspunten worden afgeleid die een zorgvuldige omgang met het pand bij transformatie waarborgen. Bij elke bebouwing is sprake van een bepaalde ruimte voor wijzigingen die gedaan kunnen worden zonder dat de karakteristiek van die bebouwing onaanvaardbaar aangetast worden. Bij sommige objecten is die ruimte heel klein; er is dan geen of nauwelijks transformatieruimte. Soms is die ruimte groter. Hieronder is op hoofdlijnen omschreven waar de ruimte voor sloop-nieuwbouw van de spaghettiflat zich bevinden:

- De flat heeft een hoge transformatieruimte; minder architectuurhistorische waarde en hoeft derhalve niet in situ behouden te blijven; de hoogte van de flat wel i.v.m. met zichtlijnen en perspectief.
- De binnentuin heeft een middenhoge transformatieruimte; wijzigingen zijn denkbaar mits met respect voor de te behouden elementen zoals eerder benoemd (volwassen groen zoals de bomen en zichtlijnen)
- De groene scheg heeft weinig transformatieruimte; enkele vrijstaande voorziening erbij kan, maar op zeer kleine schaal en met behoud bestaande bomen
- De bouwhoogte van een nieuw bouwvolume heeft een middenhoge transformatieruimte; afwijking van de bouwhoogte kan, maar dan op goed gekozen plekken zodat het de zichtlijnen niet stoort.
- De gevelzijde aan Poelenburg heeft weinig transformatieruimte; een nieuwe gevel moet passen in de ritmiek van de straatwand van de gehele Poelenburg (s laags, plat dak).

5 Beleidskader

In artikel 3.1.6 van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) uit 2010, waarin de Wro nader is uitgewerkt, is opgenomen dat per 1 januari 2012 bij het maken van bestemmingsplannen een beschrijving moet worden opgenomen van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden. Bij nieuwe ontwikkelingen in een gebied, dienen de gevolgen voor de cultuurhistorische waarden op voorhand in kaart te worden gebracht. Zodoende is het sinds 1 januari 2012 geregeld in de omgevingswet dat cultuurhistorische waarden verankerd zijn in het proces van ruimtelijke ordening en moet bij het opstellen of wijzigen van een bestemmingsplan daarmee rekening worden gehouden.

In de Erfgoedstrategie (2019-2023) staat aangegeven dat het behouden en mogelijk versterken van de kwaliteit en identiteit bij (gebieds)ontwikkeling uitgangspunt is en dat erfgoed als basis genomen wordt bij transformaties en verdichtingsopgaven van ontwikkelgebieden. Ook worden cultuurhistorische waarden in stedenbouwkundige kaders voor ontwikkeling opgenomen.

In het binnenkort vast te stellen beleid "Identiteit van Zaanstad" staat dat we karakteristieke bebouwing langs de dijken linten en paden koesteren, behoud en herstel van de historische bebouwing stimuleren.

Vanuit Inverdan is het blootleggen en vervolgens versterken van de verborgen kwaliteiten is uitgangspunt. Cultuurhistorische waarden worden ingezet om deze verborgen kwaliteiten inzichtelijk te maken en om als vertrekpunt te dienen voor nieuwe ontwikkelingen. De Zaanse Kwaliteit, de Zaanse identiteit is belangrijk. MAAK.Zaanstad wil het goede versterken, en het minder goede verbeteren.

6 Bronnen

Leidraad Ruimtelijke Kwaliteit Poelenburg, 2013

<http://archief.zaanstad.nl/beeldbank/>

<https://www.zaanwiki.nl>

<https://zaanatlas.nl>

<https://bagviewer.kadaster.nl/>